

Verweven levens

Gertjan Broek en Elias van der Plicht

Verweven levens

De onderduikers en helpers
van het Achterhuis

Amsterdam · Antwerpen
Em. Querido's Uitgeverij BV
2025

anne frank stichting

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Em. Querido's Uitgeverij BV, Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

Copyright © 2025 Anne Frank Stichting

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, in enige vorm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Em. Querido's Uitgeverij BV, Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam. Ook tekst- en datamining van deze uitgave is niet toegestaan zonder schriftelijke toestemming van de uitgeverij.

Omslag Brigitte Slangen
Omslagbeeld © Carel Blazer/MAI/Amsterdam
Foto auteurs © Annelien Nijland
Binnenwerk Perfect Service, Reeuwijk

ISBN 978 90 214 9910 9 / NUR 320

www.querido.nl

Inhoud

Inleiding 7

Deel 1 – Uit alle windstreken 1889-1933

- 1 Liberale Joden in een onrustig Duitsland 21
- 2 Vechten voor het vaderland 39
- 3 Nederlanders en Duitsers in den vreemde 64
- 4 Kinderen van de Dubbele Adelaar 80
- 5 Neutraal en deugdzaam 101
- 6 Een prinses en een juffertje in de Weimarrepubliek 116

Deel 2 – Op drift 1933-1942

- 7 Vluchten of blijven? 139
- 8 Een ander leven: Joodse vluchtelingen in Amsterdam 164
- 9 Nieuw bestaan rond het Merwedeplein 185
- 10 Opekta en Pectacon 207
- 11 Na de Duitse inval: de eerste twee bezettingsjaren 229

Deel 3 – Verborg en ontdekt 1942-1945

- 12 De voorbereiding van de onderduik 251
- 13 In verzet: de helpers 270
- 14 Afgescheiden van de wereld 287
- 15 Kugler en Kleiman gevangen 309
- 16 De dood tegemoet: de acht in de kampen 325
- 17 De achterblijvers 351

Deel 4 – De erfenis 1945-2025

- 18 Terugkeer uit Auschwitz 369
- 19 Een nieuw levensdoel: het dagboek moet verschijnen 389
- 20 Het toneelstuk en de film: Anne als icoon 403
- 21 Spokenjacht: de nasleep van de arrestatie 442
- 22 Leven met het verleden 464
- 23 Het dagboek voor de rechter 483
- 24 Een Huis voor Anne: Stichting, Fonds, Museum 495
- 25 De najaren 523

Dankwoord 543

Noten 545

Bronnen 626

Illustratieverantwoording 654

Register 656

Inleiding

Halsoverkop verlieten Edith Frank, haar echtgenoot Otto en hun dochters Margot en Anne op maandagochtend 6 juli 1942 hun woning aan het Amsterdamse Merwedeplein. De vorige dag was er 's middags een politieagent langsgekomen. Hij had een oproepkaart in zijn hand gehad bestemd voor Margot: ze moest zich melden bij de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Het zestienjarige meisje behoorde tot de eerste groep Joden uit Nederland die zich gereed diende te maken voor tewerkstelling in Duitsland.

1. Otto Frank, mei 1936

2. Edith Frank-Holländer,
mei 1935

3. Margot Frank, mei 1941

4. Anne Frank, mei 1942

Overstuur haastte Edith zich die zondagmiddag naar het huis van Hermann van Pels, een collega van haar man. Nadat ze hem had verteld over de oproep ging ze samen met hem terug naar het Merwedeplein. Daar wachtte ze met haar dochters op Otto, die in verband met het overlijden van een oude kennis van huis was. In de hectische uren die volgden besloot het echtpaar Frank dat het gezin onmiddellijk moest onderduiken.

Het plan was al maandenlang in voorbereiding: in het Achterhuis van Otto's bedrijfspand aan Prinsengracht 263 was een onderduikplek ingericht voor de familie Frank en het eveneens Joodse gezin Van Pels, bestaande uit Hermann, zijn vrouw Auguste en hun zoon Peter. Otto's secretaresses Miep Gies en Bep Voskuijl hielpen bij de onderduik, net als de directeurs Johannes Kleiman, kortweg 'Jo' genoemd, en Victor Kugler, en Mieps man Jan en Beps vader Johan. In het najaar van 1942 kregen de helpers de zorg voor nog een onderduiker toen de Joodse tandarts Fritz Pfeffer zich bij het zevental in de schuilplaats voegde.

5. Hermann van Pels,
1941

6. Auguste van Pels-
Röttgen, 1941

7. Peter van Pels, 1942

8. Fritz Pfeffer, circa 1938

9. Jo Kleiman, jaren
vijftig

10. Victor Kugler, 1944

11. Miep Santrouschitz,
jaren dertig

12. Jan Gies, 1941

13. Bep Voskuijl, eind
jaren dertig

14. Johan Voskuijl, 1940

Hun namen zijn niet vergeten, doordat Anne Frank in haar over de hele wereld gelezen dagboek de complexe situatie weergaf waarin de acht onderduikers en de zes helpers door de toenemende Jodenvervolging bij elkaar waren gebracht. In de twee jaar dat zij op elkaar waren aangewezen, beschreef Anne dit noodgedwongen samenleven met het scherpe oog van een opgroeiende puber die zich bewust was van de buitengewone tijd en situatie waarin zij zich bevond.

Onder de Duitse bezetting kregen de Joden in Nederland langzaam maar zeker te maken met een groeiend pakket aan maatregelen die tot doel hadden hen te registreren, te isoleren, te beroven en uiteindelijk weg te voeren. Omdat het voor hen alsmaar onveiliger werd, zocht de Joodse bevolkingsgroep naar manieren zich aan de bepalingen te onttrekken. Mogelijke strategieën waren het verkrijgen van vrijstellingen, de Joodse afkomst aanvechten, of uitwijken naar veilige landen als Zwitserland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten.

Bij al deze opties waren grote hindernissen te overwinnen. Emigreren was uiterst ingewikkeld vanwege de inreisbeperkingen die vrijwel alle landen instelden. De onderduikers uit het Achterhuis hadden allemaal vergeefs geprobeerd naar Noord- of Zuid-Amerika te vluchten. Hun Joodse afstamming ter discussie stellen had voor Pfeffer en de families Frank en Van Pels evenmin kans van slagen. Dat liet twee resterende alternatieven open toen de bezetter halverwege 1942 begon met het deporteren van Joden: ofwel op hoop van zegen gevolg geven aan een oproep en je melden bij de Duitse autoriteiten, ofwel een onderduikplek proberen te bemachtigen en uit het zicht verdwijnen. Doordat niemand een duidelijk beeld had van de consequenties waren de keuzes waarvoor Joden in deze periode stonden ongelofelijk ingewikkeld.

Wat het precieze moment was waarop de echtparen Frank en Van Pels besloten om samen onder te duiken in het bedrijfspand aan de Prinsengracht is niet bekend. De Jodenvervolging voltrok zich in bezet Nederland stapsgewijs. Het is aannemelijk dat de gedachte aan onderduiken zich eveneens stap voor stap ontwikkelde. Zowel Pfeffer als de families Frank en Van Pels waren afkomstig uit Duitsland.

Door hun ervaringen en contacten daar begrepen ze maar al te goed hoe bedreigend de situatie was.

Een halfjaar nadat Adolf Hitler begin 1933 in Duitsland aan de macht was gekomen, had Otto Frank zich vanuit zijn geboorte- en woonplaats Frankfurt am Main gevestigd in Amsterdam. In de daaropvolgende maanden kwam de rest van zijn gezin over en stortte hij zich op Opekta, zijn bedrijf dat handelde in een geleermiddel waarmee jam kon worden gemaakt.

Het gezin Van Pels hield het tot 1937 vol in Osnabrück. In dat jaar vluchtten zij voor het nationaalsocialisme. Hermann en zijn gezin waren Nederlandse staatsburgers, zodat Nederland een logische keuze was. Toen Otto een jaar later met Pectacon een tweede bedrijf kreeg dat ingrediënten voor de levensmiddelenindustrie verkocht, kwam de kennis van Hermann goed van pas: in Duitsland had hij jarenlang dergelijke goederen verhandeld.

Fritz Pfeffer was eind 1938 naar Amsterdam gevlucht vanuit Berlijn, waar hij getuige was geweest van de beruchte Novemberpogrom. In de loop van 1940 leerde hij Otto kennen en ook Miep was geen vreemde voor hem. Onbekend is of Pfeffer voorafgaand aan de onderduik kennis had gemaakt met Hermann, Auguste en Peter van Pels. Zeker is dat hij in het Achterhuis, als man alleen te midden van twee gezinnen, enigszins een buitenbeentje was.

De gezamenlijke poging zich door hun onderduik te onttrekken aan deportatie had tot gevolg dat de levens van de acht in het Achterhuis voorgoed verweven raakten met elkaar én met die van de zes helpers die hen verzorgden. Allemaal kwamen ze in een situatie terecht waarmee ze geen ervaring hadden. Het verbond hen intens, zowel onderling als met de grote historische gebeurtenissen van hun tijd.

In de maanden na het besluit om de kamers in het Achterhuis als schuilplaats te gebruiken, brachten ze de benodigde goederen naar het perceel: meubels, huishoudelijke benodigdheden, kleding, conserven en al wat nog meer onontbeerlijk zou zijn. Het kleine, maar goed georganiseerde netwerk ging aan de slag om de aanvankelijk zeven en later acht mensen voor hun vervolgers te verbergen en hun

ondanks de moeilijke omstandigheden de best mogelijke verzorging te geven. Het betrof een opzichzelfstaand onderduikinitiatief, dat geen samenwerking aanging met andere of grotere verbanden binnen het verzet. Onderduiken was een ingrijpende stap, die een terugtrekken uit het openbare leven met zich meebracht. Wie daarvoor koos viel voor het levensonderhoud bij voorkeur meestal terug op al langer bestaande netwerken en contacten in de privé- of zakelijke sfeer. Ook hier was dat het geval. Vrijwel alle betrokkenen kenden elkaar al langere tijd.

Het eerste contact tussen Jo Kleiman en Otto Frank dateerde van 1923, toen vanuit de familie van Otto in Amsterdam twee commerciële initiatieven tot stand kwamen. Kleiman bekleedde in die beide zaken sleutelfuncties. Vanaf 1933 intensiveerden de zakelijke en persoonlijke banden tussen beide mannen. Sinds datzelfde jaar werkten Victor Kugler en Miep Gies voor Otto. Midden jaren dertig kreeg Miep een relatie met Jan en leerde ook Otto hem kennen. Omstreeks 1937 nam Otto Bep Voskuijl in dienst. Toen haar vader Johan in 1940 zijn baan verloor, wist ze via Otto te regelen dat hij als magazijnchef eveneens aan Prinsengracht 263 kwam te werken.

Deze zes mannen en vrouwen waren het die de acht onderduikers beschermden en bijstonden. Veertien levens die aan elkaar werden geknoopt door de extreme omstandigheden waarin deze mensen leefden. Hun verhoudingen en hun samenwerking vormen het onderwerp van dit boek. Zij zijn de hoofdrolspelers in *Verweven levens*.

Aan de gebeurtenissen in het Achterhuis tijdens de Duitse bezetting zijn onnoemelijk veel publicaties gewijd. Het is met afstand het meest bekende onderduikverhaal uit de Tweede Wereldoorlog. De geschiedenis van Anne Frank en haar lotgenoten is inmiddels zo beroemd dat het de vraag rechtvaardigt waarom er eigenlijk nóg een boek over zou moeten verschijnen. Weten we ondertussen niet alles al?

Een eerste biografisch werk over de schrijfster van het dagboek was *Anne Frank. Spur eines Kindes*, in 1958 geschreven door de Duitse journalist Ernst Schnabel. Hij interviewde vrienden en kennissen van de familie Frank en schetste aan de hand daarvan haar levensverhaal.¹

Enkele decennia later verschenen meer substantiële biografieën. De meest recente is *The Many Lives of Anne Frank*, van de Amerikaanse auteur Ruth Franklin.² De belangrijkste van oudere datum zijn die van de Oostenrijkse journaliste Melissa Müller en van de Britse auteur Carol Ann Lee. Müller schreef in 1998 *Anne Frank. De biografie*.³ Vrijwel gelijktijdig kwam Lee met *Anne Frank 1929–1945. Pluk rozen op aarde en vergeet mij niet*.⁴ Lee is ook de auteur van *Het verborgen leven van Otto Frank*, de in 2002 uitgebrachte biografie van Otto.⁵

Auteurs als Lee en Müller brachten in hun boeken veel nieuwe gegevens naar voren. Los van elkaar gaven zij met hun onderzoek een realistischer beeld van het meisje Anne zoals de wereld dat in de voorgaande decennia had leren kennen. Al direct na verschijning van de biografieën van Müller en Lee wezen verschillende recensenten er echter op dat, ondanks de waarde die beide boeken hadden, ze op belangrijke punten tekortschoten.

Geconstateerd werd dat de twee biografen op meerdere plaatsen boude beweringen deden, te veel psychologiseerden en hun vondsten niet altijd even adequaat annoteerden.⁶ Het is hier niet de plek om deze kritiek nogmaals uitvoerig op te dienen. Volstaan kan worden met de vaststelling dat Lee en Müller in mindere mate aandacht besteedden aan de betekenis van het individuele verhaal van Anne voor de bredere historische context. Dat onderwerp speelt een grotere rol in de wetenschappelijke werken die in de loop der jaren over Anne Frank zijn uitgebracht. Zo bevatte de wetenschappelijke uitgave van de dagboeken enkele historische achtergrondartikelen over ontstaan en ontvangst van het dagboek,⁷ en is vooral over de naoorlogse impact van het verhaal van Anne veel gepubliceerd.⁸

Zoals veel verhalen die tot de verbeelding spreken is dat van Anne Frank vatbaar voor speculatie, projectie en mythologisering. In biografische of autobiografische schetsen wordt bij gebrek aan bronnen de wens zichtbaar om witte vlekken in te vullen. Hoe speculatieve benaderingen kunnen uitpakken bleek enkele jaren geleden nog eens toen een internationaal onderzoeksteam op weinig overtuigende wijze het mysterie rondom de arrestatie en het vermeende verraad van de onderduikers heeft willen oplossen.⁹

Er is uiteraard niets op tegen de verbeeldingskracht los te laten op het verleden. Dat neemt niet weg dat het van belang blijft dat de geschiedenis in haar werkelijke verloop wordt vastgelegd. *Verweven levens* wil daaraan bijdragen.

De talloze publicaties die over de onderduik in het Achterhuis zijn uitgegeven richten zich vooral op Anne. Onderbelicht blijven de mensen met wie zij tussen 1942 en 1944 zo nauw verbonden was en die zij in haar dagboek zo scherpzinnig beschrijft. Zij hebben daardoor een ondergeschikte status gekregen. Uitzondering daarop is Otto Frank. Als vader die waakte over Annes erfenis staat ook Otto in het middelpunt. Dat het zwaartepunt in de literatuur over de schuilplaats aan de Prinsengracht bij zijn dochter ligt, is een logisch gevolg van het immense succes van haar dagboek. Via haar pen hebben we haar leren kennen. Veel beter dan de andere onderduikers en hun helpers, die zonder de bekendheid van Anne vrijwel zeker helemaal zouden zijn vergeten.

Door alleen Anne naar voren te schuiven ontstaat echter een beperkte blik op deze geschiedenis. In dit boek wordt daarom gekozen voor een andere aanpak. Het wijkt af van de gerichtheid op Anne en concentreert zich op alle personen die direct bij de onderduik betrokken waren. Het streven is de acht onderduikers en zes helpers zo veel mogelijk gelijkwaardig te portretteren. Niet in alle hoofdstukken zal deze poging in dezelfde mate slagen. Na de oorlog leefde Anne voort dankzij haar dagboek. Als enige van de onderduikers kwam Otto terug uit Oost-Europa. Pfeffer, het gezin Van Pels en Edith en Margot zijn daardoor nagenoeg afwezig in het deel dat gaat over de naoorlogse decennia.

Dat het dozijn andere protagonisten in dit boek dezelfde statuur heeft als de dagboekschrijfster en haar vader is mogelijk dankzij de resultaten van meer dan vijftien jaar onderzoek door het kenniscentrum van de Anne Frank Stichting. In binnen- en buitenlandse archieven is research gedaan naar tal van aspecten die raken aan de veertien levens. Dankzij veelal niet eerder gebruikt bronnenmateriaal is het mogelijk de levensloop van onderduikers en helpers meer in te kleuren. Daarnaast zijn tientallen mensen geïnterviewd

die een of meer van de hoofdpersonen persoonlijk hebben gekend.

Archiefbronnen en interviews leverden een groot aantal gegevens op. Daardoor zijn Pfeffer, Kleiman, Kugler, de familie Van Pels, het echtpaar Gies en vader en dochter Voskuyl niet langer achtergrondfiguren bij het verhaal van Anne en haar familie, maar kunnen zij in dit boek naar voren worden geschoven. Het maakt dat deze onderduikgeschiedenis meer in balans komt. Anne en de gezinsleden met wie ze opgroeide zijn niet langer de centrale figuren om wie alles draaide. Ze waren onderdeel van een groter collectief bestaande uit veertien personen met elk een eigen plek en wezenlijke rol. Dat wil dit groepsportret van de acht onderduikers en hun helpers laten zien. Het biedt inzicht in de moeilijkheden waarmee helpers van onderduikers te maken kregen en toont hoe ver hun loyaliteit en solidariteit konden gaan.

Verweven levens bestaat uit vier delen. Allereerst nemen we via de families van Edith en Otto kennis van liberaal Joods leven in Duitsland in de negentiende eeuw. Met de introductie van Fritz Pfeffer wordt de rol belicht van Joodse Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog. Tegen de achtergrond van groeiend antisemitisme en nationalisme laten de oorlogservaringen van hem en Otto zien hoe de Joodse en Duitse identiteit zich tot elkaar verhielden.

Het hoofdstuk over Hermann en Auguste van Pels zegt veel over Nederlandse migranten in Duitsland en de nauwe economische en culturele banden tussen Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland. Ook Victor Kugler en Miep Gies hadden een migratieachtergrond. Beiden waren afkomstig uit Oostenrijk-Hongarije. Onafhankelijk van elkaar kwamen ze in 1920 naar Nederland. We beschrijven hun migratie-ervaringen in Nederland in het eerste decennium van het interbellum, en schetsen een beeld van de levens van Jo Kleiman, Jan Gies en Bep en Johan Voskuyl in dezelfde periode. Het eerste deel wordt afgesloten met de opgroeiende Margot en Anne Frank in de jaren waarin de Duitse Weimarrepubliek op haar laatste benen liep.

De machtsovername van Hitler in 1933 is het vertrekpunt van het tweede deel. Welke gevolgen had het radicaal veranderende politieke klimaat op Pfeffer en de families Van Pels en Frank? Wat was hun

reactie op sleutelmomenten zoals Hitlers benoeming tot rijkskanselier en de pogrom van 1938? En hoe kwam hun besluit tot stand om Duitsland te verlaten?

Een ander belangrijk thema is het migrantenbestaan in Amsterdam, de stad waar alle acht uiteindelijk terechtkwamen. Bestudeerd wordt wat het betekende om te leven in een exilgemeenschap, nieuwe relaties aan te gaan, en een nieuw bestaan op te bouwen. Ook zal worden stilgestaan bij de ontwikkelingen binnen Otto's bedrijven Opekta en Pectacon, en bij de gevolgen voor de hoofdpersonen van de beginperiode van de Duitse bezetting.

Het derde deel begint met het moment waarop de gezinnen Frank en Van Pels onderdoken, later gevolgd door Pfeffer. Aan de orde komen de exemplarische en exceptionele kanten van hun situatie en ervaringen. We richten ons op de manieren waarop de onderduikers de tijd doorkwamen, op de onderlinge verhoudingen, en op de angsten en verwachtingen van de onderduikers en hun beschermers. Ook wordt de vraag gesteld hoe de helpers tot hun verzet kwamen en in welk opzicht dit uitzonderlijk was. Hoe organiseerden zij de hulp aan hun onderduikers en met welke dilemma's en gevaren kregen zij te maken?

Op 4 augustus 1944 vond een politie-inval plaats in het Achterhuis. De acht onderduikers, Kugler en Kleiman werden ingerekend. De laatste hoofdstukken van deel 3 staan in het teken van de gebeurtenissen in de navolgende maanden. Ze geven inzicht in de tot op heden nauwelijks belichte gevangenschapservaringen van Kugler en Kleiman, en impressies van wat de onderduikers na hun arrestatie in gevangenschap moesten doorstaan in Westerbork, Auschwitz, Bergen-Belsen en andere kampen. Verder verdienen de lotgevallen aandacht van de achtergebleven helpers tijdens het laatste oorlogsjaar.

Het afsluitende deel van het vierluik begint in 1945 met Otto's bevrijding in Auschwitz en zijn terugkeer naar Amsterdam. Geanalyseerd wordt hoe hij zich inspande voor de uitgave van het dagboek van zijn dochter. Uitvoerig komt de invloed van het dagboek op de internationale herinnering aan de Holocaust aan bod. Want behalve dat dit boek probeert de levensverhalen van de onderduikers en

hun helpers in te kleuren, wil het eveneens het enorme internationale succes van Annes dagboek duiden. Omdat dit onderwerp niet uitputtend kan worden behandeld, zal met name worden ingegaan op de betekenis van het toneelstuk en de film die in de jaren vijftig over Anne Frank werden gemaakt. De nadruk zal daarbij liggen op de ontvangst in Nederland, Duitsland, Japan en de Verenigde Staten – landen waar de onderduikgeschiedenis aan de Prinsengracht om uiteenlopende redenen grote zeggenschap had. Tegen wil en dank werden de voormalige helpers deel van deze herinneringscultuur. Welke uitwerking dit voor hen had komt eveneens aan de orde.

In de naoorlogse decennia wilde Otto achterhalen via welke weg de bezetter de onderduikplek in het Achterhuis op het spoor was gekomen. Anderen hebben zich eveneens vastgebeten in deze kwestie. De verschillende theorieën over de vraag hoe de onderduikers zijn ontdekt zullen worden besproken en geëvalueerd. In Nederland had justitie werk aan de nasleep van de arrestatie, omdat er de verdenking van verraad was. Buiten Nederland betwistten personen uit vooral rechts-extremistische kringen de authenticiteit van Annes dagboek. Otto nam gerechtelijke stappen tegen deze mensen. Deze juridische strijd zal eveneens in dit deel worden geanalyseerd.

De laatste hoofdstukken gaan in op de totstandkoming en ontwikkeling van de Anne Frank Stichting en op de persoonlijke gevolgen van het oorlogsverleden dat Otto en de voormalige helpers met elkaar deelden. Welke relatie bleef er tussen hen bestaan en met welke onderlinge spanningen kregen ze te maken? Hoe gingen zij om met en gaven zij zelf vorm aan de publieke herinnering aan Anne Frank, en wat veranderde daarin na Otto's overlijden in 1980? Afsluitend gaan we nader in op de culturele betekenis van Anne Frank en het Achterhuis. Daarbij komen eigentijdse ontwikkelingen aan de orde, die een ander karakter zullen krijgen nu de generatie van ooggetuigen vrijwel verdwenen is.

Deel 1

Uit alle windstreken 1889-1933

1 Liberale Joden in een onrustig Duitsland

Otto Frank was in februari 1979 bijna negentig toen hij in het *Basler Magazine* terugblikte op markeringspunten in zijn leven. Hij vertelde dat hij zich als jongeman in Frankfurt am Main Joods had gevoeld, maar zich in de eerste plaats als Duitser identificeerde. 'Ik was gewoon Duits, zonder er veel over na te denken.' En: 'Net als mijn ouders en grootouders was ik net zo Duits als een Zwitserse Jood Zwitsers is.'¹

Als geassimileerde Joden voelden de leden van de familie Frank zich verbonden met het Duitse Keizerrijk. Zijn vader Michael Frank doneerde begin twintigste eeuw een bedrag bestemd voor de oprichting van een hersteloord waar officieren van het Duitse leger konden worden ondergebracht. Om zijn dank te betuigen stuurde keizer Wilhelm II een brief en buste van zichzelf. Minstens eenmaal ontvingen Otto's ouders een uitnodiging voor een feest aan het keizerlijke hof.²

Een eeuw eerder zag het leven van Otto's voorouders er heel anders uit. De familie van zijn moeder woonde generatie op generatie in Frankfurt. Zijn overgrootouders konden nog vertellen hoe het was om in het Joodse getto van de stad op te groeien. Joden mochten in Frankfurt uitsluitend in de *Judengasse* wonen. Tussen zonsondergang en zonsopgang en gedurende zon- en feestdagen dienden Joden zich niet buiten dit getto te begeven. Doordat de Joodse bevolking flink groeide was deze smalle, ruim driehonderd meter lange steeg in de loop van de eeuwen helemaal volgebouwd. Ieder hoekje werd benut. De huisjes waren in slechte staat, de hygiënische omstandigheden al even belabberd. De Frankfurter *Judengasse* was volgens architec-

tuurhistoricus Salomon Korn een kerker.³ Geen plek waar brieven en uitnodigingen van vorsten werden bezorgd.

In die kerker brachten Elkan Juda Cahn en Emanuel Stern eind achttiende, begin negentiende eeuw hun eerste levensjaren door. Cahn zou uitgroeien tot een gevierd koopman, Stern kwam uit een geslacht van geleerden en boekhandelaren. Hun beider families raakten met elkaar verbonden doordat Cahns dochter Cornelia trouwde met Sterns zoon August Heinrich. In maart 1865 werd de bruiloft gevierd en negen maanden later kwam hun enig kind ter wereld, Alice Betty, Otto's moeder.⁴

Het voorgaande jaar hadden de Joden van Frankfurt burgerrechten gekregen. In de decennia daarvoor waren een voor een discriminerende regels ingetrokken; er ging bijvoorbeeld een streep door kleding- en woonvoorschriften, verboden om bepaalde beroepen uit te oefenen werden opgeheven, en Joden waren niet langer verplicht om zelfs voor minderjarige niet-Joodse stadsgenoten de hoed af te nemen als het kind daarop stond.⁵

Maar waar de gelijkberechtiging in een land als Frankrijk zich in één keer voltrok, verliep het emancipatieproces van de Joden in Frankfurt en in andere Duitse vorstendommen en vrijsteden met horten en stoten.⁶ Bovendien werden tegenprestaties verlangd. Ter compensatie eiste het stadsbestuur torenhoge belastingen voor de regelwijzigingen. Op een overheidsbetrekking hoefden de Joden nog niet te rekenen, want, zo wist een Duitse ambtenaar te vertellen: 'Onderdrukking heeft de Joden onbetrouwbaar gemaakt. Een plotselinge emancipatie zal niet in één klap hun natuurlijke menswaardigheid terugbrengen.'⁷

De eerste helft van de negentiende eeuw was niet alleen een tijd waarin de Joodse bevolking rechten kreeg toegekend, het was eveneens de periode waarin Duitse nationalisten ervan droomden om de lappendeken aan staatjes om te vormen tot één verenigd land. Een kwestie die menigeen bezighield was de vraag of Joden deel zouden kunnen uitmaken van die nieuwe staat. Zouden Joden echte Duitsers kunnen worden? Veelal werd ontkennend geantwoord. Antisemitische stereotypen en eeuwenlange segregatie hadden hun werk

gedaan. In de beeldvorming was de Jood een buitenstaander.⁸ Dit was het klimaat waarin de generaties vóór Otto leefden. Zijn voorouders mogen zich Duitser dan Duits hebben gevoeld, menig tijdgenoot dacht daar niet hetzelfde over.

JOODSE EMANCIPATIE EN EEN FAMILIEBANK

De conservatieve minister-president van Pruisen, Otto von Bismarck, wist in 1871 de Duitse eenwording te realiseren. Met wat hij noemde 'ijzer en bloed' had hij het Duitse Keizerrijk gesmeed. De Pruisische koning Wilhelm I werd keizer van de nieuwe staat en zelf werd Bismarck tot eerste rijkskanselier benoemd, een positie die hij bijna twintig jaar zou behouden. Hij was in die tijd de man die de koers van de nieuwe staat voor een groot deel bepaalde.

Op buitenlands politiek terrein voerde Bismarck een beleid dat vooral geconcentreerd was op het behoud van de nieuwe machtsbalans in Europa. Intern trachtte hij een natiestaat te maken van het prille Keizerrijk. Vermeende tegenstanders als socialisten en katholieken werden in het eerste decennium van het verenigde Duitsland via repressieve wetgeving aangepakt. Beide groepen betichtte hij ervan deloyaal te zijn aan de unificatie.⁹

Joden behoorden niet tot de groepen tegen wie de ijzeren kanselier zich keerde. Bismarck nam tijdens zijn leven een ambivalente houding aan met betrekking tot de Joden. Halverwege de negentiende eeuw was hij als conservatieve politicus in de Pruisische Landdag fel gekant tegen het openstellen van hoge regeringsfuncties in Pruisen voor Joden. Hij moest ook niet veel hebben van de Joodse nieuwkomers die vanuit Oost-Europa naar Duitsland uitweken. Maar in 1871 liet hij in de Duitse grondwet een artikel opnemen waarmee de gelijke behandeling van Joden gewaarborgd werd.¹⁰ Daarmee was de emancipatie van de Joden in juridische zin voltooid. Het betekende niet dat Duitse Joden gevrijwaard waren van antisemitisme en discriminatie.

Er leefden in 1871 ruim 500.000 Joden in Duitsland. Veertig jaar later was de bevolkingsgroep met zo'n 100.000 mensen gegroeid. Steden maakten een aanzienlijke groeispurt door in de tweede helft van

de negentiende eeuw. De Joodse minderheid was in vergelijking tot de rest van de bevolking mobieler en werd nog meer aangetrokken door de mogelijkheden die een stedelijke omgeving bood, zodat naar verhouding veel Joden in steden gingen wonen. In 1871 leefde nog niet één op de vijf Joden in een grote stad. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was dat meer dan de helft. In Frankfurt woonden aan het begin van de negentiende eeuw ongeveer 3000 Joden. Kort na de oprichting van het Keizerrijk was dat aantal verviervoudigd naar 12.000 Joodse inwoners, om in de periode tot aan 1914 nogmaals te verdubbelen. Frankfurt had na Berlijn de grootste Joodse gemeenschap van Duitsland.¹¹

Tegen de tijd dat Bismarck de Duitse staat had geformeerd, waren de meeste Duitse Joden opgeklommen tot de middenklasse.¹² Ook het gezin waarin Otto's moeder Alice opgroeide verging het goed. Haar vader verdiende eerst zijn geld als specerijenhandelaar en later in de handel van zilverwerk. Dat de familie Stern tot de hogere middenklasse mag worden gerekend, laat een bewaard gebleven olieverfschilderij van de driejarige Alice zien. Slechts een klein deel van de bevolking kon het zich veroorloven een dochter op zo'n wijze te laten vereeuwigen.¹³

Door het zwakke gestel van haar moeder Cornelia leerde Alice al op jonge leeftijd de schaduwkanten van het leven kennen, zoals ze in 1935 haar kinderen zou schrijven. 'Het zou niet overeenkomstig de waarheid zijn als ik zou zeggen dat ik mijn kindertijd als triest heb ervaren, maar al te vrolijk herinner ik me haar evenmin.' De liefde die ze van haar moeder kreeg vergoedde veel, maar de broze gezondheid van Cornelia bezorgde Alice naar eigen zeggen een neiging tot piekeren en een zwaarmoedige aard, waar ze de rest van haar leven last van zou hebben. De vroegtijdige dood van vader August in 1878 – Alice was twaalf toen hij onverwachts stierf – zorgde voor nog meer smart. Met haar moeder verhuisde ze naar de woning van grootvader Elkan Juda Cahn.¹⁴

Halverwege haar tienertijd had Alice aan aanbidders geen gebrek. Een van hen was de vijftien jaar oudere Michael Frank. Diens opa Abraham Frank verdiende zijn brood als huisonderwijzer en

rabbijn in het plaatsje Niederhochstadt in de Palts. Omdat de Palts destijds Frans grondgebied was, kreeg zijn in 1811 geboren zoon Zacharias aanvankelijk de Franse nationaliteit. Toen het gebied bij Beieren kwam, wisselde Zacharias van nationaliteit. Hij vestigde zich op 29-jarige leeftijd in het nabijgelegen Landau, waar hij een ijzerwarenwinkel begon. De zaken gingen dermate goed dat hij een deel van zijn winst kon uitlenen. Zacharias werd bankier. Drie van zijn elf kinderen werkten in dezelfde sector, onder wie de in 1851 geboren een-na-jongste zoon Michael. Vanuit Landau verhuisde Michael in 1879 naar Frankfurt, waar zijn oog viel op Alice. In 1886 traden ze in het huwelijk.¹⁵

15. Cornelia Stern-Cahn en haar dochter Alice, circa 1875

De winsten die hij maakte belegde Michael onder andere in een sigarenwinkel, een levensmiddelenfabriek en een reisbureau. Een van de bedrijven waar hij in 1877 toetrad als compagnon was de Sodener Mineral Produkte, dat hoestpastilles fabriceerde.¹⁶ In de jaren voor de eeuwwisseling deed Michael alle deelnemingen van de hand. Alleen zijn belang in de pastillefabriek hield hij aan. Inmiddels concentreerde hij zich met name op de handel in effecten, wissels en deviezen en had hij zijn eigen bank opgericht: Bankgeschäft Michael Frank.¹⁷

16. Alice en Michael Frank, circa 1886

Het ging Otto's vader voor de wind. Van alle steden in Duitsland telde Frankfurt de meeste banken. Binnen enkele decennia had de stad zich ontwikkeld tot het financiële handelscentrum van het land, en dat bood ook de Joodse minderheid kansen.¹⁸ Eind negentiende eeuw betaalden Joden in Frankfurt gemiddeld viermaal zoveel inkomstenbelasting als protestanten. In vergelijking met het katholieke deel van de bevolking was dit zelfs acht keer zoveel.¹⁹

BILDUNGSBÜRGER

Otto Heinrich Frank werd geboren op 12 mei 1889. Hij was het tweede kind van Michael en Alice. Broer Robert was twee jaar ouder en na hem kwamen Herbert en Helene, die door de gezinsleden Leni of Lunni werd genoemd. Het gezin woonde in de chique Frankfurterse wijk Westend, een stadsdeel waar de bevolking voor ongeveer 20 procent uit Joden bestond. De vier kinderen groeiden op in welvaart. Alice en Michael behoorden niet tot de allerrijkste Frankfurters, maar beschikten over voldoende middelen om personeel in dienst te nemen en hun kinderen tot ontplooiing te laten komen. Allemaal kregen ze bijvoorbeeld muzieklessen. Otto bespeelde de cello en zong in een

17. De kinderen Frank: Helene, Robert, Otto (vooraan) en Herbert, circa 1900

18. Otto Frank met cello, circa 1900

koor, en het gezin bezocht frequent concerten, de opera en toneelvoorstellingen.²⁰ Cultuur en educatie werden van groot belang geacht. De Franks waren zogenaamde *Bildungsbürger*.

Daarin stonden ze niet alleen. *Bildung* was een toverwoord voor grote groepen Duitsers – Joden en niet-Joden. Door te werken aan de persoonlijke ontwikkeling liet men zien bij de burgerij te horen. Het bevestigde de verworven maatschappelijke positie en was een levensvervulling. Voor veel Joden die zich hadden gedistantieerd van religie nam *Bildung* de plaats in van *lernen*, de studie van Joodse geschriften.²¹ Overigens kreeg *Bildung* voor veel Duitsers van christelijke komaf eveneens een quasireligieuze betekenis. Eeuwenlang had godsdienst zingeving geboden, nu kreeg *Bildung* datzelfde gewicht.²²

Bildung fungeerde ook voor sommige Joden welhaast als een nieuwe religie en werd een-op-een verbonden aan hun Joods-zijn.²³ Of dat in die mate opging voor Otto's familie is moeilijk vast te stellen. Zeker is dat geloof geen belangrijke rol speelde. In de familiecorrespondentie uit de jeugdijaren van de kinderen zijn nauwelijks sporen van een religieus gezinsleven te vinden. Net als veel Joodse families uit deze

19. De familie Frank in het Zwarte Woud in 1901. Zittend linksvoor: Herbert, Helene en Otto. Daarachter (vierde en vijfde van links) hun ouders Alice en Michael Frank. Oudste zoon Robert is de zevende van rechts.

tijd maakten de Franks geen deel meer uit van het gesegregeerde milieu waarin de generaties voor hen verkeerden. Maar evenmin waren ze volledig opgenomen in hun niet-Joodse omgeving. Ze leefden in wat historica Shulamit Volkov aanduidde als een *dritte Sphäre*, waarin elementen uit de Joodse traditie en cultuur waren vermengd met die van de buitenwereld.²⁴

In de praktijk betekende dit dat Alice en Michael met hun kinderen zowel Kerstmis als Joodse feestdagen vierden. In de synagoge kwamen de Franks zelden of nooit. Otto en zijn broers deden geen bar mitswa.²⁵ Helemaal losgeraakt van de Joodse gemeente waren ze echter niet. Otto bezocht het openbare Lessing Gymnasium, waar de leerlingen levensbeschouwelijk onderwijs in hun eigen geloofsrichting kregen. Hij volgde er lessen van Cäsar Seligmann, een jeugdvriend van zijn vader en eveneens afkomstig uit Landau. Deze voor-
aanstaande liberale rabbijn werd later president van de Vereinigung der liberalen Rabbiner Deutschlands.²⁶

20. Het Lessing Gymnasium, Frankfurt am Main, 1904. Otto Frank zit achteraan in het midden, links voor de leraar bij de deur.